

СУЧАСНИЙ СТАН ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ

Василь БАНАХ

Нові російські слов'янофіли та євразійці 1990-х років: релігійний аспект

Vasyl Banach

New Russian Slavophiles and Eurasians of the 1990's: the religious aspect

The key ideas of revival of new Russian Slavophilism and Eurasian after the dissolution of the Soviet Union are disclosed in the article. The main emphasis is on religious grounds in reflections and ideological structures of prominent representatives of the mentioned areas of Russian social and political thought of the 1990s.

Key words: Slavophiles, Eurasians, Russia, West, Eurasia, Orthodox, Uniates.

Розкрито головні ідеї відроджених після розпаду СРСР нового російського слов'янофільства та євразійства. Основний акцент зроблено на релігійних мотивах у роздумах та ідеологічних конструкціях чільних представників цих напрямків російської суспільно-політичної думки в 1990-х рр.

Ключові слова: слов'янофіли, євразійці, Росія, Захід, Євразія, православ'я, уніати.

Розпад СРСР спричинив суттєвий розкол в ідейно-політичних і світоглядних засадах російської громадсько-політичної думки початку 1990-х рр. Значна частина її представників (політиків, публіцистів, письменників, істориків, філософів та ін.) не змирилася з крахом імперії й не розглядала нове політичне утворення – Російську Федерацію – як життєздатне. Їхнє середовище ретранслювало російському загалу настрої, подібні до тих, які побутували в німецькому суспільстві після поразки Рейху в Першій світовій війні. В аналогічному контексті (поразка СРСР у холодній війні) росіянам нав'язувалася самосвідомість «жертви власного нереалізованого месіанства», звідки логічно випливали реваншистські

настрої. Росія після розпаду СРСР перестала вважатися тим, чим вона, згідно з масовими уявленнями, досі була. Російський народ в офіційній пропаганді «впродовж століть відігравав роль системотворчого фактору Російської, а згодом Радянської держави». І ось тепер цей «найбільш потужний народ Європи став несподівано для себе розірваною нацією, розкиданою на всьому просторі колишнього Союзу»¹. Таку тематику активно підхопила тодішня російська публіцистика. «З кінця 1991 року, – за словами політичного оглядача ІТАР-ТАСС Л. Онікова, – на росіян звалилася нова катастрофа: понад 6 мільйонів осіб – більше, аніж усе населення Швеції, Норвегії, Данії, Швейцарії, разом узяті, несподівано для себе стали емігрантами... Нічого подібного історія ще не знала»². Російські публіцисти початку 1990-х рр., пафосно описуючи «дискримінаційне» становище своїх співвітчизників у країнах СНД, безапеляційно заявляли про те, що «росіяни перетворюються на “євреїв СНД”». На виклик «найбільшій небезпеці, яка чатує на росіян на шляху вперед, – можливості дроблення й розпаду етносу» пропонувалося відповісти «культурною революцією, яка базувалася б на ідеях Повернення та російського Відродження»³.

Для частини носіїв суспільно-політичної думки в тогочасній Росії «ідеї Повернення й російського Відродження» полягали передовсім у намаганнях якщо не відродити СРСР, то принаймні інтегрувати в єдине ціле під економічним, культурним і політичним контролем Москви колишні радянські республіки. Серед іншого це означало заперечення права на самостійний державний розвиток України та багатьох інших пострадянських республік (при цьому наголошувалося на неправомірності та штучності їхніх нових державних кордонів); традиційне імперське трактування українців як невід’ємної частини російського етносу; пропагування тези про нібито природне прагнення населення пострадянського простору до об’єднання, з огляду на сильне почуття культурної й економічної спорідненості в результаті спільного проживання в Радянському Союзі тощо.

Подібні принципи послідовно відстоювали й намагалися імплантувати в політичну практику Росії апологети таких консервативних і традиційних напрямків російської громадської думки, як слов’янофіли та євразійці. Їхні ідеї, пристосовані до нових реалій сучасності, активно відроджуються наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., особливо після втрати ідеологічної монополії КПРС.

Відомим представником нового російського слов'янофільства був Олександр Солженіцин (1918–2008), погляди якого стали основоположними для подальшого ідейного конструювання нового слов'янофільства (узагальнені в роботі «Росія в обвалі»)⁴. Стрижнем ідеологічної парадигми нового слов'янофільства є заклики форсувати ненасильницькі (насамперед економічні та пропагандистські) заходи щодо відтворення Російської держави в її природних і географічних межах, де першорядним завданням мало б стати «об'єднання трьох братніх слов'янських республік та відродження єдиної соборної спільності їхніх народів»⁵. Прихильники цієї течії заявляли, що в інтересах російської нації доцільно відродити державну імперську єдність «лише з нашими єдинокровними братами-слов'янами: білорусами та українцями»⁶.

Відновлення в пострадянських реаліях сформованої ще в 1920-х рр. доктрини євразійства пов'язано з інтелектуальною й громадсько-політичною діяльністю таких теоретиків неоевразійства, як Олександр Дугін та Олександр Панарін (1940–2003)⁷. Головними ідейними тезами нового російського євразійства стали: яскрава антизахідна спрямованість; прагнення зберегти євразійську (імперську) цивілізаційну ідентичність Росії й відродити традиції сильної державності (більшість ідеологів неоевразійства не мислили відродження своєї держави без реанімації імперських амбіцій); бачення Росії як «проміжної» ланки між Заходом і Сходом, де вона «самобутній культурно-історичний тип, особлива євразійська цивілізація»; політична спрямованість проекту Росії-Євразії на вирішення проблеми інтеграції пострадянського простору й відмова при цьому в незалежному державному розвитку колишнім республікам СРСР. Натомість існування національної свідомості окремих етносів («мала писемна традиція»), які складатимуть надетнічну спільноту Росії-Євразії, допускається, – відповідно до ідеологем нового євразійства, – тільки на місцевому фольклорно-етнографічному рівні («екзистенціального переживання малої батьківщини» – за О. Панаріним)⁸.

Характерною спільною рисою цих ідейних конструкцій – і нового слов'янофільства, і євразійства – є активне використання ними релігійної риторики, передусім в імперсько-месіанському контексті. «Росія, зародившись як національна держава, поступово перетворюючись у багатонаціональну державу, імперію, мала свій стержень – православно-слов'янську домінанту», – писала 1992 р. газета «Литературная Россия»,

що була тоді одним із рупорів російських антиліберальних, консервативних сил. «Російський народ, – йшлося далі в часописі, – освоюючи гігантські простори, втягував у свою орбіту інші, порівняно нечисленні народності, які перебували, в силу певних історичних обставин, на більш низькому щаблі розвитку або під загрозою знищення з боку сильних сусідів. У цьому сенсі для них православно-слов'янська експансія несла в собі потужний позитивний заряд»⁹.

Критикуючи базові світоглядні принципи Заходу, євразійці та слов'янофіли переконували широкий загал росіян у тому, що лише «звернення до джерел традиційних євразійських релігій – православ'я, ісламу, юдаїзму й буддизму – дозволить очиститися від украй руйнівного індивідуалізму й уседозволеності, від міжрегіональної та міжконфесійної ворожнечі, протиставивши їм традиції соборності, терпимості, взаємодопомоги та співробітництва всіх народів євразійської держави Росія, пов'язаних спільною історичною долею»¹⁰.

Одним із уразливих місць євразійської ідеї було її невизначене ставлення до ісламу. Так, євразійські ідеологи, – на думку австрійського публіциста Кристіана Вершютца, – не запропонували стратегії вирівнювання інтересів для Закавказзя, не знайшли на середину 1990-х рр. практичної відповіді на зростаючий ісламський вплив у Азії. Вироблення в той час чіткої ідейної стратегії євразійців щодо ісламу ускладнилося, – констатував К. Вершютц, – військовою інтервенцією в Чечні та боротьбою за зони впливу на Закавказзі й на Каспійському морі, а також просербською позицією на Балканах. Усе це унеможливило справді конструктивний діалог євразійців з мусульманським населенням у Росії¹¹. Хоча представники євразійства постійно нагадували, що великою державою можна залишитися тільки в разі взаємодії між православною та ісламською культурами¹².

Аналіз світоглядних засад нового російського слов'янофільства та євразійства й використання ними релігійних мотивів дає змогу зробити цілком прогнозований висновок про те, що православне віросповідання його ідеологами розглядалося винятково у великодержавно-імперському контексті. Російська православна церква мала традиційно, як і на попередніх етапах історії, слугувати імперській експансіоністській ідеї, жити й актуалізувати її. У нових геополітичних реаліях православність більшості населення пострадянських республік сприймалася як важлива передумова відновлення гегемонії Росії на просторах колишнього СРСР.

Фундаментом нового імперського ренесансу слов'янофіли та євразійці називали «східнослов'янське або слов'янське ядро». Під ним російські консерватори-реваншисти розуміли «історично сформований союз великоросів, малоросів та білорусів», який унаслідок розпаду Радянського Союзу «втратив свої першопочаткові, батьківські території, природні історичні рубежі на Балтиці та Чорному морі... зруйнувавши тим самим своє первинну національну пуповину»¹³. На переконання Наталії Нарочницької, знаного імперського діяча та ідеолога пострадянської Росії, «з історіософського погляду, роз'єднання триєдиного російського православного ядра, цивілізаційний відрив Києва від Москви – це поразка православ'я та слов'ян у результаті столітнього наступу латинства на православ'я»¹⁴.

Один із провідних представників неоєвразійства О. Панарін, називаючи можливою альтернативою атлантизму саме панславізм, сучасним його прочитанням вважав не що інше, як традиційний для російської суспільно-політичної думки постулат про воз'єднання трьох слов'янських народів – російського, українського та білоруського, на підставі, серед іншого, і їхньої православної єдності. «Не випадково, – стверджував О. Панарін, – і в Україні, і в Білорусії націоналістично налаштована інтелігенція активно “заграє” то з уніатством, то з католицизмом з метою протистояння православ'ю. В цих умовах, – акцентував він, – панславістський проект не може не передбачати різкого посилення православної ідеї – аж до надання їй фундаменталістського статусу»¹⁵.

Саме на початку 1990-х рр., в умовах економічної кризи й політичної поляризації російського суспільства зароджуються елементи православного фундаменталізму. Його світоглядним натхненником став санкт-петербурзький і ладозький митрополит та постійний член Священного синоду РПЦ Іоанн (Іван Сничьов (1927–1995)). Ця нова ідеологія повсякчас намагалася утвердити цінності російського православ'я в усіх галузях суспільного життя, оскільки, за словами Іоанна, будь-яке порушення первинних релігійних основ російського буття призведе до важких наслідків у всіх його виявах¹⁶. «Віками народ російський, – писав митрополит, – усвідомлював мету власного національного, віросповідного, державного існування в тому, аби зберегти ту суть, яка виявлялася в одкровеннях православного віровчення»¹⁷. У питаннях державної організації митрополит Іоанн виходив із визнання самобутності політичної традиції Росії. Верховна влада єдина за своєю природою,

вона має бути зосереджена в одних руках, одному органі управління. Принцип її поділу на окремі гілки слід відкинути, оскільки він породжує різні інтриги й паралізує владу. Щоправда, при цьому визнавалася необхідність диференціації функцій влади – законодавчої, виконавчої та судової, для виконання котрих потрібні спеціальні державні інститути. Пропонувалася концепція авторитарної влади, яка мобілізує свої зусилля на відродження російської державності відповідно до християнських релігійно-звичаєвих і морально-етичних норм¹⁸.

Частина слов'янофілів та більшість євразійців особливо наголошували на тому, що «Росія – не етнічна “державна росіян”, а особлива цивілізація, котра володіє власним суперетнічним потенціалом та відповідним набором геополітичних ідей. Одна із таких ідей, – підкреслював вже згадуваний О. Панарін, – ідея візантійсько-православної наддержави». Цей ідеолог був переконаний, що національна ідентичність євразійської Росії базуватиметься й на «цивілізаційно-конфесійних засадах», що, своєю чергою, сприятиме відродженню в Європі ідеї «православної цивілізації». «Шлях в Європу Росії можливий, – пафосно резюмував О. Панарін, – у звичній іпостасі великої, із вселенськими амбіціями країни. Це буде неминуче шлях геополітичного реваншу під знаком слов'яно-православного месіанізму»¹⁹.

Релігійний аспект в ідейних постулатах нового слов'янофільства та євразійства активно використовувався з метою обґрунтування т. зв. українського сепаратизму. Реанімуючи традиційні українофобські реляції крайніх російських націоналістів про політичне українство як польську чи австрійську урядову інтригу в контексті ворожої антиросійської політики, сучасні російські слов'янофіли та євразійці розробили концепцію, котру умовно можна назвати «своя» Україна та «інша» Галичина.

«Своя» Україна, як її подавали російському обивателю, – це частина спільного з Росією-Євразією православного цивілізаційного світу або невід'ємна складова «східнослов'янського ядра», яка спроможна існувати винятково у «братерському» політичному союзі з Кремлем. Згубним для «своєї» України завжди був етнічний націоналізм, що апріорі спрямований на руйнування українсько-російської єдності, ворожа російському православ'ю Греко-католицька церква, зіпсована зв'язками із Заходом, тощо. Націоналістичний світогляд «своєї» Україні насаджувався, всупереч волі самих її мешканців, радикальними націоналістами Галичини, ко-

тра, впродовж віків перебуваючи під згубними впливом західного світу, стала «іншою», ворожою до істинних цінностей «російського світу»²⁰.

Згідно з Н. Нарочницькою, витoki «українського сепаратизму» потрібно шукати у «Берестейській унії, протистоянні католицького Заходу ненависній “візантійській схизмі” й неприйнятті російського православ’я». Тому, – висновує ця авторка, – «саме феномен греко-католика – основа української самоідентифікації. Щедро спонсорована Віднем і Ватиканом, Греко-католицька церква породила також і політичне українство»²¹. Уважаючи сучасні й Росію та Україну, «носіями потужної цивілізації праворосів», головну небезпеку потенційній політично-релігійній єдності двох православних пострадянських держав Н. Нарочницька вбачає в тому, що від «Росії відірвана її давня столиця, чи перервано безпосередній зв’язок із Візантією, що робить Москву остаточно Третім Римом... А православна Україна, відмовившись від загальноросійської відповідальності за долю світу, опинилася в уже знайомих лещатах між галичанськими хрестоносцями та кримськотатарськими екстремістами, заохочуваними зі Стамбула і Львова»²².

Опираючись на подібні настрої, майбутня національно-державна ідеологія, підтримувана в багатьох інтелектуальних і політичних колах пострадянської Росії, повинна була неодмінно брати до уваги той факт, що в росіян, українців та білорусів спільного (загальноросійського) значно більше, аніж власне російського (великоросійського), українського, білоруського, за винятком, звісно, західних українців (галичан)²³.

Отже, релігійний фактор у ідейних конструкціях нових російських слов’янофілів та євразійців слугував насамперед підсиленню ідейної аргументації й актуалізації спроб відродити імперську ідеологію Росії після розпаду Радянського Союзу. З іншого боку, релігійна риторика адептів цих напрямків російської суспільно-політичної думки надавала додаткові аргументи на користь чергового «возз’єднання» під гегемонією Росії її колишніх радянських колоній України та Білорусії.

¹ Гусейнов Г. «Русский вопрос» в российской политике // Віче. – 1995. – № 12. – С. 99.

² Оников Л. Почему не любят русских? // Аргументы и факты. – 1993. – № 9 (январь).

- ³ Васильев А. О новой русской идее // Комсомольская правда. – 1992. – № 99.
- ⁴ Солженицын А. Россия в обвале. – Москва : Русский путь, 1998. – 208 с.
- ⁵ Астафьев М. Патриотический центризм: перспективы и цели // Наш современник. – 1994. – № 1. – С. 6.
- ⁶ Фомин С. Русский вопрос и будущее России // Москва. – 1996. – № 6. – С. 120.
- ⁷ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – Москва : Арктогея, 1997. – 599 с. – (Большое пространство);
- Панарин А. С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. – Москва : Русский мир ; Моск. учеб., 2005. – 432 с.
- ⁸ Панарин А. С. Евразийский проект в миросистемном контексте // Восток. – 1995. – № 2. – С. 73.
- ⁹ Алексеев О. Дорога в тупик, или Энергия прорыва? // Литературная Россия. – 1992. – 10 июля.
- ¹⁰ Тавровский Ю. Три круга новой идеологии. У нас нет лучшей идеи, чем евразийство, а экс-премьер – пророк его // Независимая газета. – 1999. – 8 августа.
- ¹¹ Вершютц Ф. Х. Євразійство як складова російської ідеї (До ренесансу ідеологічної концепції двадцятих років) // Сучасність. – 1996. – № 10. – С. 48.
- ¹² Лавров С. Б. Евразийство: современность концепции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mirtesen.ru/pad/43640256645>.
- ¹³ Ципко А. Аргументы в защиту российского суверенитета // Международная жизнь. – 2003. – № 8. – С. 67.
- ¹⁴ Нарочницкая Н. А. Россия и русские в мировой истории. – Москва: Международные отношения, 2005. – С. 437.
- ¹⁵ Панарин А. С. Евразийский проект в миросистемном контексте... – № 5. – С. 73–74.
- ¹⁶ Иоанн. Чтущий да разумеет // Советская Россия. – 1993. – 30 апреля.
- ¹⁷ Иоанн. Плач по Руси великой // Советская Россия. – 1993. – 23 марта.
- ¹⁸ Иоанн. Творением добра и правды // Советская правда. – 1993. – 13 мая.
- ¹⁹ Панарин А. С. «Вторая Европа» или «Третий Рим» (Парадоксы европеизма в современной России) // Вопросы философии. – 1996. – № 10. – С. 23–24.
- ²⁰ Банах В. М. «Своя» Україна та «інша» Галичина у російській громадській думці 1990-х рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2013. – № 752. – С. 193.
- ²¹ Нарочницкая Н. А. Россия и русские в мировой истории. – С. 431.
- ²² Нарочницкая Н. А. Россия и Европа. Историсофский и геополитический подход // Наш современник. – 1993. – № 12. – С. 112.
- ²³ Лысенко Л. Наша цель – создание великой империи // Наш современник. – 1992. – № 9. – С. 122.